

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

О. І. ГУРЖІЙ (Київ)

Іван Богун: деякі міфи та реальність

Це ім'я овіяне невмирущою славою, і пов'язані з ним численні легенди людська пам'ять зберегла у віках. І. Богун став героєм багатьох історичних пісень, дум, народних переказів. З його ім'ям у період громадянської війни й відродження української державності 1918–1920 рр. різні за політичними вподобаннями сили йшли у смертельний бій. Заслуги одного з найвідоміших сподвижників Б. Хмельницького як "палкого прихильника возз'єднання України з Росією" визнавала радянська історіографія, а "буржуазно-націоналістично" зорієнтовані дослідники розглядали його діяльність як антицаристську альтернативу гетьманській політиці (в чому вбачали можливість іншого, суверенного, суспільного розвитку для Української держави).

Яким же насправді був Іван Богун у ті славнозвісні часи, коли український народ виборював національну незалежність та створював власну державу?

На жаль, щодо цього в історії залишилося дуже багато так званих "білих плям" і "глухих кутів". Так, у відомих нам документальних матеріалах XVII ст. відсутні навіть більш-менш вірогідні дані про рік і місце народження цього неординарного діяча, а також його походження. Значна частина істориків переконана в тому, що І. Богун належав до шляхетського роду. Такий відомий вчений, як І. Крип'якевич називав його серед полковників-шляхтичів: Теодоровича, Я. Гоголя (Яновського), Д. Нечая, С. Морозенка (Мрозовицького), М. Кричевського¹. В. Голобуцький стверджував, що той народився в сім'ї дрібного українського шляхтича². Одна із сучасних дослідниць біографії славнозвісного воєначальника — Т. Яковлева — переконана в тому, що він був "благородний шляхтич і лицар-козак", який походив із старовинного православного роду Федоровичів³. Вона дійшла такого висновку, оскільки ототожнює І. Богуну з полковником І. Федоровичем, котрий, згідно з джерелами, діяв приблизно в той же час. Слідом за В. Липинським⁴ дослідниця схильна вважати шляхтича Федора Богуну, згадуваного в 20-ті рр. XVII ст., батьком Івана. Формально це може відповідати дійсності. Проте дозволимо собі висловити деякі сумніви щодо такого твердження. Адже відомо, що (цілком очевидно, той самий) Федір Богун був полковником у Б. Хмельницького. Його гетьман направив у 1648 р., після перемоги під Кам'янець-Подільським, разом з іншими козацькими ватажками на прикордонні з Польщею та Литвою землі України для боротьби проти польсько-шляхетського війська. Фактично обидва полковники — визначні особи в країні — діяли в одному часі й просторі. Однак ні офіційні (урядові) документи, ні козацько-старшинські літописи чи польські хроніки не фіксують їх родинних зв'язків, навіть не згадують "батьківські" заслуги Ф. Богуну перед Б. Хмельницьким тоді, коли Іван Богун став чи не найлегендарнішою особою періоду Визвольної війни, поступаючись хіба що самому Хмелю (починаючи приблизно з 1651 р.). А згідно з традицією саме цього слід було б очікувати (варто згадати, зокрема, родичів Нечайів, Виговських, Золотаренків, Самуйловичів).

Що ж до "старовинного" шляхетського походження Богуна ми також не впевнені. Адже якщо це так, тоді незрозуміле, чому польський король і коронний гетьман С. Потоцький, пропонуючи в 1654 р. через довірених осіб Богунові перейти до них на службу і виступити проти Б. Хмельницького та російського царя, обіцяли, поряд з іншими привілеями, ще й "шляхетство"⁵. А в 1651 р. сучасник тих подій М. Ємельовський прямо назвав полковника "кушніром"⁶. Також не випадковим здається нам і те, що в одній з ґрунтовних праць про українську шляхту кінця XIV — середини XVII ст. серед сотень прізвищ відсутні дані про Богунів. Хоча її авторка Н. Яковенко справедливо зазначила: за Хмельниччини шляхта виступала в "новій для себе якості уже не в ролі родовитої знаті, а в ролі старшинсько-козацької еліти, народженої зі сплаву козацьких ватажків-простолюдинів і енергійного аристократичного елемента, як брати Виговські, брати Нечаї, Іван Богун та багато інших"⁷. Козаків же Богунів у XVI ст. — на початку XVII ст. згадують документи. Про одного з них (чи не діда І. Богуна?) йдеться також на сторінках широко відомої "Історії Русов или Малой Россіи". Зокрема, коли в 1596 р. розпочинався бій між повстанськими загонами українських козаків і селян з польсько-шляхетським військом коронного гетьмана Жолкевського, то, як читаємо в цьому творі, "Наливайко сначала выставил против них, на возвышенном месте, три беляя хрещатыя хоругви, то есть знамена с крестами, на них вышитыми, и с подписью или девизом: "Мір Христіанству, а на начинщика Бог и Его крест" Поляки, насупротив знамен, мир возвещающих, выставили на шибенице трех малоросійских чиновников, Богуна, Войновича и Сутигу, от гетмана в город посланных и тогда же, в виду обоих войск, повешенных, с надписью: "Кара бунтовцом!" За сім явленням почалась от поляков атака на стан козацкій"⁸.

Звичайно, перед нами уривок з пізнішого та й не дуже певного джерела. Проте важливо, що його автор у кінці XVII або на початку XIX ст. "малоросійського чиновника" Богуна зараховував до козацького стану. Тому, гадаємо, було б доцільніше простежити родовід знаменитого полковника не від шляхтичів Федоровичів, а від козаків Богунів. І, до того ж, природніше припустити, що в нього було не прізвище, як вважає Т. Яковлева, а справжнє прізвище, досить поширене у той період (аіасне "богун" означає "жердина", перекладина, на якій сушили рибу)⁹.

Як би там не було, в "Реєстрі Війська Запорозького 1649 року" Богун значиться козаком Чигиринського полку. До того ж, таке прізвище тут зустрічається тричі, один раз у формі Богунець. Численний документальний матеріал 40—50-х рр. XVII ст. називає його "людиною", "козаком", "козацьким отаманом", "полковником", і аж ніяк не "шляхтичем".

Деякі історики, такі як, наприклад, Д. Мишко, припускали, що І. Богун народився в селянській родині, а тому "пізнав тяжке життя покріпаченого селянського населення". Таке твердження не викликає особливої довіри, оскільки, по-перше, нічим не аргументоване, а, по-друге, висловлене дослідником, який на підставі лише одного листа полковника доводить, що той знав не лише українську, а й польську, російську і навіть татарську мови¹⁰. Крім того, Д. Мишко у своєму короткому історичному нарисі хронологічно змістив деякі події, переплутав посилання на джерела, а подекуди просто домислив факти біографії. Все це робить фактично єдину узагальнюючу працю з розглядуваного питання малопридатною для власне наукового використання.

Перші більш-менш вірогідні відомості про І. Богуна, як вважали, зокрема, М. Петровський і Л. Полухін¹¹, відносяться до 1637—1638 рр., коли селянсько-козацькі повстання під проводом Павла Бута, Якова Острянина і Дмитра Гуні охопили величезну територію України — За-

порожжя, Слобожанщину, Правобережжя й Лівобережжя. Саме з цих подій починається діяльність багатьох визначних керівників майбутньої Української держави. Випробування ними пройшов і Б. Хмельницький. Щоправда, названі дослідники не згадують джерело своїх відомостей, тому пересвідчитися в їх автентичності немає можливості. В. Щербак, який присвятив свою монографію антифеодальній боротьбі 30-х рр., не вдалося простежити участь в ній І. Богуна на документальному матеріалі не тільки з архівів України, а й Росії та Польщі¹³. Б. Флоря, який вивчав молоді роки Богуна, переконаний, найперша звістка про нього датується 1641 р. і пов'язана з так званим "Азовським сидінням", коли донські козаки разом з "низовиками" героїчно обороняли Азов від турецьких військ (1637—1642). Саме тоді султан Османської імперії Ібрагім I послав під Азов 240-тисячне військо і 200 бойових кораблів. Козаки відбили 24 атаки і примусили ворога з великими втратами (до 70 тис. чол.) відступити. На думку Б. Флорі, одним із загонів, який бився з кримськими татарами на Боровському перевозі через Північний Донець, керував "атаман Иванец", тобто Богун. Він діяв там і в наступному 1642 р. Далі наводяться унікальні свідчення сучасників — "черкашен" Степана (Стеньки), який служив у прикордонному місті Валуйки, і Тимофія Остаф'єва, котрий перебував на російській службі. За їх даними, І. Богун на початку 40-х рр. служив польському королю і отримував звичайну для сіроми платню, а мешкав на Кодаку. 20 травня 1643 р. джерела зафіксували сутичку в районі Козацького перевозу між російським загonom на чолі з В. Струковим, направленим з Воронежа на Дон "для поиска над крымскими татарами", і кінними "черкасами" в кількості 200 чол. із "старейшиною" І. Богуном та Федьком. Після цього запорожці перейшли Північний Донець, дійшли до р. Міус у Криму, а звідти відправилися у "Литву". В 1644—1645 рр. Богун повернувся на береги Північного Донця, де брав участь у походах проти татар¹⁴.

Коли саме І. Богун пристав до повсталіх загонів Хмельницького, невідомо. Тільки в "Думі про Хмельницького та Барабаша" говориться, що сталося це на самому початку повстання¹⁵. В документальних же джерелах це не простежується. Тому безпідставною, на наш погляд, є теза, нібито І. Богун "брав участь від 1648 р. в усіх битвах Визвольної війни"¹⁶. Деякі історики вважають, що на її перших етапах він взагалі не був задіяний у військах гетьмана. Не згадують про І. Богуна в той час і козацькі літописці. Зокрема, не називає його Г. Грабянка, перераховуючи відомих героїв війни на кінець 1648 р.: "Хмельницький..., маючи слушну годину за кривду козацьку відплатити, дозволив козакам добро панське у незліченних маєтках шляхетських собі забрати, а татарам дозволив бранців до Криму одвести. А потім зібрав у себе найславніших полковників — Герасима Чорноту, Максима Кривоноса, Калину, Остапа, Воронченка, Лободу, Бурляя гадяцького, Півкожуха, Небабу, Нечая та Тишу — і почав раду радити, як далі воювати"¹⁷. Свідчення ж львівського міщанина Самуїла Казимира Кушевича в його історичному оповіданні (на яке інколи посилаються дослідники) про нібито активну участь полковника Богуна у війні вже в період боїв під Львовом (жовтень 1648 р.) нам здається не досить вірогідним. По-перше, це оповідання було створене значно пізніше описуваних подій, а, по-друге, І. Богун не був тоді ще полковником і, отже, не міг, гадаємо, очолити "радикальне крило козацької старшини", як стверджував автор¹⁸.

Щодо дати надання І. Богуну полковницького чину не маємо поки що жодного офіційного документа. В такому ж капітальному виданні, яким є "Документи Богдана Хмельницького" (К., 1961), прізвище Богун взагалі не згадується. В радянській історіографії панувала думка, що його призначення на цю посаду сталося в 1650 р. Проте М. П. Візир у Радянській енциклопедії історії України зазначив: на чолі Кальницького

(з 1653 р. — Вінницького) полку були Остап Вінницький (1648—1649), І. Федоренко (1649—1651), І. Богун (1651—1658), І. Сірко (1658—1660), В. Лобойко (1660—1667)¹⁹. На противагу такому твердженню, В. О. Шевчук у коментарях до т. 1 "Літопису" Самійла Величка наполягає на тому, що "Богун Іван — був полковником кальницьким з лютого 1649 р., мав ще титул подільського полковника". Причому він, слідом за літописцем, розрізняє Богуна і Федоренка²⁰. А Т. Якобієва, посилаючись на працю вже згаданого вище Кушевича та свідчення львівських домініканців²¹, фактично дійшла висновку: "І. Богуна-Федоренка" призначено полковником до наступу військ Б. Хмельницького на Львів²². Тоді стає незрозумілим таке: чому в "Реєстрі Війська Запорозького 1649 року" І. Богун виступає як козак Чигиринського полку, а І. Федоренко — як кальницький полковник²³. С. Величко називає прізвища таких полковників за Б. Хмельницького: Богун, Антон, Остап, Кривоніс, Полкожух, Тиша, Головацький, Немирич, Федоренко та ряд інших.

Немає чіткості щодо цього питання і в тогочасних джерелах. Часом вони, навпаки, ще більше заплутують дослідників. Зокрема, Богун називається полковником "браславським" (тотожні: "брацлавський", "бреславський", "браславський"), "кальницьким", "вінницьким", "подільським", "паволоцьким", "чернігівським" і навіть "брянським". В одному з документів 1650 р., підготовленому царськими сановниками Васильєвим і Яковлевим, він визначається одночасно (на одному аркуші) і як полковник кальницький, і як чернігівський²⁴. Хоча точно відомо, що тоді посаду чернігівського полковника обіймав Мартин Небаба (1648—1651).

Все це дало привід для дискусії: скільки було полковників І. Богунів. Наприклад, у славнозвісному "Энциклопедическом словаре" Ф. Брокгауза та І. Єфрона (СПб., 1895. - - Т. IV. - - С. 203) відбилася думка про існування двох І. Богунів — "вінницького" та "паволоцького". Останній вважався спочатку прибічником І. Виговського (1658 р.), а згодом — найдіяльнішим членом "московської партії". Як на наш погляд, то вся політична та військова діяльність усіх "Богунів" "вкладається" в одну особу. Крім того, не можемо погодитися з думкою про ідентичність полковників Богуна та Федоренка, на якій наполягає Т. Яковлева, спираючись на такі авторитети, як В. Липинський, М. Грушевський, І. Крип'якевич, С. Томашівський, О. Пріцак, Ю. Мицик. Зауважимо: не всі вони спеціально займалися вивченням біографії обох воєначальників. А працю М. Петровського, безпосередньо присвячену цьому питанню²⁵, авторка чомусь взагалі обминула увагою. Щодо М. Грушевського Т. Яковлева дещо категорична. Бо, дійсно, коли спочатку в статті "К истории Переяславской рады 1654 года" (Доклады АН СССР, 1929. — №16) він прийняв "здогад" Липинського, то пізніше, ознайомившись з думками М. Петровського, зауважив: "Тому що М. Н. Петровський працює тепер над біографією Богуна, я вважаю за краще зіставити се питання відкритим, до часу, коли з сею біографією в руках можна буде зважити всі аргументи за і против тотожності їв. Богуна й їв. Федоренка, і відповідно справляю се місце"²⁶.

Про один з аргументів на користь тези М. Петровського вже йшлося вище. Крім того, джерела 1653 р. доводять: на початку грудня того року (принаймні з 1 по 7 число) полковник І. Богун з військом був задіяний у бойових справах під Жванцем²⁷. Тоді ж полковник І. Федоренко перебував на Слобожанщині, в Путивлі й разом з російським посольством, яке очолював В. В. Бутурлін, вирішував питання щодо об'єднання України з Росією. В повідомленні посла читаємо: "Декабря в 3 день приехали в Путивль к боярину к Василью Васильевичу Бурулину с товарищи от гетмана Богдана Хмельницкого полковник калницкой Иван Федоренко, а с ним тридцать человек Черкас. И боярин Василий

Васильевич с товарищи велели его поставить в Путивле на посацких дворах, и послали им корм и питье и конский корм"³¹. Надалі Федоренко мав супроводжувати російське посольство до Переяслава²⁹.

Також відомо, що 8 січня 1654 р. на Переяславській раді цареві присягав колишній кальницький полковник І. Федоренко³², а І. Богун такої присяги на вірність тоді не склав і достеменно не знаємо, чи зробив це пізніше. Свідок тих подій і посланець польського короля до І. Богун грек І. Тафлара, потрапивши до Москви, повідомив 12 вересня 1654 р.: "Богун в то время государю еще креста не целовал, а с гетманом корунным с Потоцким был в дружбе, и хотел от казаков отстать и служить королю"³³. Про те, що Богун не присягав цареві принаймні до 12 квітня 1654 р., маємо свідчення першої особи Російської держави, Олексій Михайлович з приводу того, що Богун лист до нього від коронного гетьмана С. Потоцького передав Б. Хмельницькому, писав останньому: "...Ивана Богун, за его верность, что он того прелестнаго листа у себя не задержал, прислал к тебе вскоре, чиним похвалы годного, и нашу государскую грамоту, с нашим царского величества милосте-вым словом, послать ему за то велели. А что он полковник Иван с тобою гетманом и с иными своими товарищи с полковники при нашем царского величества ближнем боярине и дворецком и наместнике тверском, при Василье Васильевиче Бутурлине с товарищи у веры не был, — и тебе б гетману Богдану Хмельницкому велети его Ивана к вере привести на том на всем, на чом вы нам великому государю гетман и все войско запорожское по Христове непорочной заповеди веру учинили..."³².

Отже, як впливає з вищенаведених фактів, І. Богун й І. Федоренко це різні особи. І цілком можна припустити, що другий був спочатку полковником, а потім наказним кальницьким полковником під час відсутності першого.

М. Петровський висунув також інші докази проти ідентичності цих двох діячів. Так, у 20-х числах січня 1658 р. Федоренко вирушив до польського короля для переговорів. У той самий час Богун за наказом І. Виговського займався придушенням антигетьманського повстання на чолі з М. Пушкарем біля Полтави³⁴. І. Виговський, як сповіщає цареві М. Пушкар 8 лютого 1658 р., "...генваря в 25 день из-за Дуная грошевой люд затыгши, волохов, сербов, и янчан и казаков охотников, взявши и при тех наемных людях старших Ивана Богун, бывшего полковника бряслевского и Ивана Сербина полковника (брацлавского у 1658, 1663—1665 рр. — О. Г.), над теми людьми иноземскими и Ятцка Черкаса, обывателя голтвянского, своих помощников, прислал был до города Опошенень на Ворскло реку"³⁵. А "верстаной казак" М. Антонов доповідав путивльському воєводі М. Зюзіну, що "генваря ж де в 26 день прибежал в Миргородок к полковнику Григорию Лесницкому из-под Полтавы от полковников, от Багуна и от Ивана Сербина, вестовщик и сказал де полковнику Григорию Лесницкому, что де гетман посылал из Галича полковников Багуна да Ивана Сербина, а с ними служилых людей полторы тысячи с Багуном черкас, а с Иваном Сербянином Сербян под Полтаву на залог для того, что де Полтавской полковник Мартын Пушкар гетману учал быть во всем непослушен и угрожает войною"³⁵.

Скоріш за все, І. Богун обійняв найвищий ранг у полку в період між складанням "Реестру Війська Запорозького", яке здійснювалося восени 1649 р., і початком серпня наступного року. Для України то був дуже складний і тривожний час. Після битви під м. Зборовом у серпні 1649 р. і підписання там угоди між українським гетьманом і польським королем Яном II Казимиром кількість реєстрових козаків офіційно обмежувалася до 40 тис., селяни -- учасники повстання — мали повернутися у володіння своїх панів, православна шляхта одержала прерогативу займати всі

урядові посади в Київському, Чернігівському та Брацлавському воєводствах; передбачалося також звільнення території Правобережжя та Лівобережжя від збройних сил Польщі. Влада тут фактично перейшла до Війська Запорозького, репрезентованого Б. Хмельницьким і козацькими старшинами. У 1650 р. велися активні переговори між українським гетьманом, польським королем, кримським ханом, російським урядом про подальшу долю України. Тоді Богун доволі часто перебував поряд з Хмелем і не лише мав певний вплив на нього, а й деякою мірою визначав політику в країні. Про це, зокрема, йдеться в листі сенатора і київського воєводи Адама Кисіля (1580–1653 рр.) польському королю з приводу його переговорів з Хмельницьким: "Уже казалось всё шло на лад, вдруг в одно мгновение что-то новое; разные перемены, тяжелые и вредные случайности и вмешательства, которых разум не может предотвратить и постичь. Потому письмо мое к в.к.м. я должен начать с того, что там и высланный ко мне староста черкасский, мой родной брат, застал все в спокойствии; всё испортил потом один бунтовщик, какой-то полковник **Богун**, и моей близости к запорожскому гетману так помешал, что я едва мог снова ее возобновить" (Орликове, 12 серпня).

У наведеному уривку звертає на себе увагу вираз, який ми виділили. В ньому, вірогідно, виявилася зневага високого урядовця Речі Посполитої до козацького старшини, а, може, він дійсно не знав про тільки-но призначеного полковника. Якби Богун був полковником із самого початку війни, принаймні, з жовтня 1648 р., то Кисіль, гадаємо, у той час вже повинен був би знати його як одного з визначних осіб у Війську Запорозькому.

Того ж року відбулася козацька рада в Чигирині. На ній були присутні послі: від російського царя — кн. Василь Бутурлін, польського короля — канцлер Любомірський і Адам Кисіль, турецького султана — Осман-ага та силістрійський паша Узук-Алі. Кожний з них від імені свого сюзерена пропонував Б. Хмельницькому "покровительство". В оточенні гетьмана думки з цього приводу розділилися. Сам же керманич з деякими своїми "старими" прибічниками схилився до протекції московської. Богун з "молодими" ("нововписаними") козаками, нібито, виступив проти такого рішення, пояснюючи це тим, що в Московському князівстві панує невольництво та кріпацтво.

Великої слави і популярності в народі приніс Богунові 1651 р. На самому його початку шляхетські війська здійснили новий наступ на гетьманську армію. В січні кілька російських розвідників сповістили путивльських воєвод С. Прозоровського та І. Чемоданова: "Писали де при них в Чигирин к гетману из Умани города полковник Багун да з Бряславля полковник Нечай, да с Нежина полковник же Шумейка, что польские де и литовские люди наступают на их черкасские города и их, черкас, теснят. И у гетмана де в Чигирине была с полковники и с черкасы рада, а на раде приговорили, что итить им против поляков и литовского гетмана Родивила" (Радзівілла. — О. Г.). Цікаво відзначити, що на той час І. Богун підписувався як "полковник Войска его королевской милости Запорозького" (Кальник, 10 січня)³⁸.

В лютому польний гетьман Н. Калиновський несподівано вирушив з Кам'янця-Подільського, де стояв обозом, на Брацлавщину. З 9 по 13 число точився кривавий бій під м. Красне, де розташовувався бойовий осередок полковника Д. Нечая. В радянській історіографії ці події описані однозначно як героїчні. Ми ж дозволимо собі навести трактування їх літописцем Григорієм Грабянкою. "Козаки саме святкували м'ясопуст і Нечай напився, — читаємо в цьому історичному творі. — Коли ляхи набрали на загін і почали рубати людей, Нечай скочив, спробував організувати опір ворогу, але був поранений в плече, одійшов у замок і там помер. Три дні тримало фортецю військо козацьке

і таки відступило, а ляхи сплюндрували її вогнем і мечем. Це було перше нещастя козаків, зумовлене п'янкою"³⁹. Після того польській шляхті вдалося захопити козацькі застави в містах Черняхівка, Мурахва, Шаргородок, Стіна та Ямпіль, в яких було порубано багато людей. У той час Хмельницький наказав Богунові з військом прямувати до Вінниці й там зупинити М. Калиновського⁴⁰. Тепер польний гетьман "нашел в противнике своем не пьяного Нечая, но хитраго и искуснаго полководца", — писав відомий історик України Д. М. Бантиш-Каменський⁴¹. На заміну одного полковника іншим звернув увагу і секретар французького посольства в Польщі в 1648–1654 рр. П'єр Шевальє, який назвав Богуна "козацьким отаманом"⁴².

На що ж сподівався М. Калиновський напередодні бою із загонами Богуна? "Призвав п. бога на помощь, — читаємо в його листі від 4 березня до краківського каштеляна М. Потоцького, — яв ближайшие дни попытаю счастья в бою с ними, хотя они имеют при себе буджацкую орду*. Полностью надеюсь на святых покровителей наших, [полагаю], что не силами нашими, а гневом божьим враги будут отвращены от нашей измученной отчизны, и голова зазнавшихся бунтовщиков будет по заслугам разможжена вместе с остальными членами тела, и они покорятся королю м.н.нашему, который замещает бога на земле"⁴³.

Проте сподівався він марно. Бо, як вважав шляхтич і автор чотиритомної праці "Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV, Climacter primus" (Krakow, 1683) Веспасіян Каховський (помер 1699 р.), Калиновському протистояла особа, досвідчена "в усіх воєнних випадковостях і — що рідко сполучається в одній людині" — розумна і удачлива⁴⁴. Богун укріпив не лише місто і свій табір, а й сусідній монастир на той випадок, якщо ворог перемагатиме і виникне потреба в надійному укритті. С. Лянцкоронський, який керував передовими кінними частинами Калиновського, запалений успіхом у попередніх сутичках з козаками, ринувся в бій біля с. Садківці під Вінницею і порівняно легко розігнав кінний загін Богуна. Той зробив вигляд, що відступає. Поляки кинулися навздогін через р. Південний Буг, вкритий кригою. А козаки, точно розрахувавши, в якому напрямі їх будуть переслідувати вороги, напередодні прорубали великі ополонки та закидали їх соломою. За ніч ополонки затягнуло тонким льодом. Коли польські кіннотники повискакували на кригу, більшість з них опинилася у водяній безодні, з іншими ж "розбиралися" богунівці. Сам Лянцкоронський ледве врятувався з такої "бані".

Незабаром під Вінницю прибула головна частина війська Калиновського і оточила добре захищений монастир, де укритися Богун. Безпосередньо його обороною вміло керував галичанин Семен Височан. Якось уночі полковник потай вирушив з монастиря, щоб довідатись, чи не йде допомога, і натрапив на польську сторожу. Це ледве не коштувало йому та іншим розвідникам життя. "Особлива небезпека загрожувала Богунові, — писав В. Коховський, — його впізнали по блиску кольчуги, яка висвічувала при місячному світлі, і кожний палкий поляк намагався захопити його в полон. Уже Рогальський, прапороносець Калиновського, наздогнав і держачом прапора вдарив його, що припав до спини коня; уже другий з чатарів схопив його рукою, але кінь його знесилився, а в Рогальського почав битись і скинув їздця. Наче сама доля вирвала в них із рук здобич: обидва відмовились від марних намагань. Справа не скінчилася на цьому: інші настигали втікача, але в одному місці ріка була вільна від льоду, він кинувся в воду; його закрутив вир, били уламки льоду, він задубів, але випливав із цього Сирта завдяки незрівнянним властивостям свого коня"⁴⁵.

Слід відзначити майстерність, з якою козаки вели бої під Вінницею: час від часу вони переходили від однієї лінії укріплень до іншої при пос-

тійній підтримці артилерії. Вміле керівництво захистом міста і виявлений при цьому особистий героїзм висунули І. Богун на одне з перших місць серед провідників Визвольної війни середини XVII ст.

Саме з боїв під Вінницею починається історична дума "Іван Богун". Очевидно, людська пам'ять зафіксувала й оцінила ці події як одну з найславетніших сторінок біографії визначного полководця:

"У Вінниці на границі,
Під могилою над Бугом-рікою
Там стояв Іван Богун вільницький
Під обителем-монастирем кальницьким.
Під кальницькою обителю
Богун стояв,
Із турками-пашами,
Крулєвськими ляхами,
Кямльськими князями
Богун воював!
Силу він ляхів-турків стріляв
І шабельками рубав,
На аркан забирав,
В річку Буг їх утепляв"⁴⁷

Все ж таки остаточна перемога над шляхетським військом під Вінницею стала можлива при підтримці інших полків, надісланих українським гетьманом на допомогу: Чигиринського на чолі з Крисенком, Миргородського — з М. Гладким, Полтавського -- з М. Пушкарем, Прилуцького -- з і. Хорошим, Лубенського - - з Тимошенком ⁴⁷. Тоді-то:

"Все козацтво
І вояігтво
У ряди ставало.
На всі голоси кричало,
Промовляло,
Лі кобзарі грали,
В струни дотинали
Та Богдана із Богуном
І піснями хваляли!"⁴⁸

Надалі боротьба між польсько-шляхетськими військами і козацько-селянськими загонами набула ще більшого розмаху. Тоді ж, як зазначила Т. Яковлева, особисті непорозуміння між Б. Хмельницьким й І. Богуном, викликані різким неприйняттям одним одного як військових керівників, призвели до того, що несподівано після перемоги під Вінницею командування військами, що переслідували поляків, покладалося "на бездарного Демка"⁴⁹. Дійсно, в кінці квітня за наказом гетьмана України козацькі частини, очолювані осавулом Демком Лисовцем, вирушили до міцної фортеці Кам'янця-Подільського, що перебувала в руках Калиновського. До складу війська Лисовця входив і полк Богун. Дізнавшись про наближення козаків, польський магнат 27 квітня почав відводити свою армію від міста, а 29 квітня там був уже Лисовець з військом. "Під Кам'янцем, — писав Г. Грабянка, — Богун поляків уже не застав..."⁵⁰ Лисовець же почав переслідувати ворога. Поблизу Купчинців "ляхи" того повністю розбили, наклав там головою і полковник канівський. Окрилені перемогою, шляхтичі повернули назад до Бугу, але на марші на них напали татари, а Хмельницький почав обходити з тилу. Поляки змушені були відступити.

За таких обставин конфлікт Хмельницький — Богун набув свого піку. Полонений 4 травня козак Полтавського полку Грицько Задяц зазначив, що в результаті цього Богун, "вийдя из Монастир[ища], сбежал от войска, а дружину его Хмельницкий приказал заковать"⁵¹.

Проте вже на початку червня Богун знову серед війська і виконує безпосередні доручення свого гетьмана. Галицький стольник Анджей Мясковський 5 червня сповіщав королевича Кароля з табору під Сока-

лем: "Несомненно также, что первого июня Хмельницкий послал для начала против войска е.к.м. полковника Богуна с 20 тысячами отборных людей и 2 тысячи татар. Поэтому к е.к.м. и е.м.п. краковский (каштелян. — О. Г.) прилагают все усилия, чтобы их где-то в дороге перехватить. Но они засели где-то в I-опоровских лесах, хотят неожиданно либо отбить лошадей, либо ударить на людей, направляющихся в лагерь" ⁵².

У другій декаді червня в черговий раз розпочалися рішучі бої на території Волині між арміями Яна II Казимира (150 тис. чол.) та Б. Хмельницького (100 тис. чол.), союзниками якого виступав кримський хан Іслам-Гірей III із своєю кіннотою. Цікаво, що напередодні боїв у польському таборі активно поширювалися чутки про нібито обезглавлення козаками Богуна і призначення замість нього менш талановитого кропивнянського (ічнянського) полковника Филон Джалалій (Джеджалія). Збройні сили Речі Посполитої зосередилися в районі Берестечка, а козацько-селянські полки — на західному березі р. Пляшівки, трохи вище с. Солоневе. Татарське військо, що налічувало 50 тис. чол., стояло окремим табором. 18 червня відбулися перші сутички. Наступного дня певна перевага виявилася на українському боці. 20 червня під час запеклого бою не витримав натиску противника лівий фланг армії гетьмана, де діяла татарська кіннота. В паніці вона втекла з поля бою. Б. Хмельницький спробував особисто зупинити хана, але через це тільки потрапив на кілька тижнів до нього в полон. Козацько-селянські загони, оточені з трьох боків поляками, а з четвертого непрохідним болотом і р. Пляшівкою, опинилися в критичній ситуації. Почалася десятиденна облога, під час якої майже безперервно точилися бої. Великих втрат козакам завдавала польська важка артилерія. До того ж, в оточених бракувало міцного централізованого керівництва. Филон Джалалій, Адам Хмелецький, Матвій Гладкий змінювали один одного на чолі війська, поки наказним гетьманом не було обрано І. Богуна — героя Вінниці. Він прийняв рішення вивести людей з оточення через болото. З цією метою він наказав гатити своєрідні переправи з возів, хмизу, навіть сидел і кожухів. Богунові вдалося відтіснити частини Лянц-коронського, котрі стояли за болотом і річкою. Проте під час відступу серед глухої ночі пішов погolos, що тікає лише старшина, і це спричинило паніку серед козаків. Нею відразу скористався ворог і вдарив по обложеним. Загинуло і розбіглося багато люду, були втрачені гармати, але в своїй основі козацьке військо вдалося врятувати завдяки, як вважали деякі сучасники тих подій, вмінню Богуна.

Від Берестечка польська армія, керована коронним гетьманом М. Потоцьким, вирушила на Київщину, їй назустріч поспішала армія Я. Радзівілла. Хмельницькому на той час вже вдалося звільнитися з полону, і він розпочав підготовку до нових боїв. До нього приєднався і Богун, який облишив військові справи на Брацлавщині і зібрав "своїх людей" під Правковими лісами ⁵³. Проте невдачі та недостатня чисельність збройних СРТ змусили українського гетьмана піти на підписання з шляхетським урядом мирної угоди в Білій Церкві 18 (28) вересня 1651 р. За нею на території України відновлювалася влада магнатерії, землевласникам поверталися всі їх маєтності, відібрані в ході війни. Козацький реєстр скорочувався з 40 тис. до 20 тис. чол., а козаки Брацлавського та Чернігівського воєводств мали бути переселені в межі королівських маєтків Київського воєводства. А категорична заборона вести самостійні дипломатичні зносини з іноземними державами насамперед мала на меті розрив спілки з кримським ханом. Білоцерківська угода не знайшла підтримки серед широких мас України:

"Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький починив, Що з ляхами, із мостовитими (панами), у Битій Церкві замирив".

Саме так ставилося питання в одній з народних дум.

Як свідчать польські джерела, І. Богун на чолі 15-тисячного загону в той період, принаймні, напередодні підписання угоди, перебував у Білій Церкві⁵⁵. Проте його підпис під договором відсутній. Очевидно, через те, що той зводив фактично нанівець попередні суспільно-політичні й економічні здобутки повсталого люду, скасовував найважливіші ознаки української державності. Відтоді знову активізується опозиційна діяльність полковника щодо гетьманської політики. Про те, що І. Богун вирішив виступити проти Б. Хмельницького навіть із зброєю в руках, довідемося із "статейного списку" (повідомлення) російських послів О. Прончищева та А. Іванова у Варшаві (січень — квітень 1652 р.). Там же роз'яснюються і причини такого рішення полковника: "...В Брянском воеводстве черкаской полковник Богун собирает войско. А другой полковник, Полтора Кожух, войско ж собирает за Днепром. И хотят битца с Хмельнитцким за то, что де Хмельнитцкой помирился с поляками под Белою Церковью не против прежнего Зборовского миру, а учинил мир на том, что быть рейстровым казаком только 20000. И в рейстр де Хмельнитцкой написал казаков выбором, которые ему годны, а казаков де за рейстром останетца тысяч со сто, и те де казаки попрежнему у пашни быть не хотят, а говорят, что они вместе все за христианскую веру стояли, кровь проливали. И писали де те полковники к крымскому хану, чтоб к ним прислал на помощь людей. И крымской де им отказал..."⁵⁶. На великий подив, гетьман за такі протиправні дії не вдався до каральних санкцій щодо Богуна (через брак відомостей у джерелах важко точно сказати чому), хоча у травні того ж року він наказав стратити миргородського полковника М. Гладкого та інших старшин і козаків за заколот проти його верховної аїди⁵⁷.

22—23 травня 1652 р. військо гетьмана України вщент розбило польську армію М. Калиновського під Батогом (Поділля). В бою брав участь і Богун на чолі козацької кінноти, яка особливо відзначилася своєю активністю та вмінням маневрувати. М. Калиновський, його син — коронний обозний, командир німецьких найманців З. Пшиємський, кілька старост і урядовців Речі Посполитої загинули. Внаслідок Батозької битви були скасовані тяжкі умови Білоцерківського договору, а Подніпров'я визволене з-під аїди магнатів.

Саме на Подніпров'я в березні 1653 р. Ян II Казимир спрямував свої військові сили, які очолював один з найкращих польських полководців — Стефан Чарнецький. В. Коховський охарактеризував того так: "Чарнецький був у воєнній умілості дуже досвідчений, а найбільше вславився невтомністю і швидкістю дій; він використовував усяку нагоду, мав через це щастя на війні і тому користувався народною любов'ю (в поляків. — О. Г.), яка супроводить це щастя"⁵⁸. Мета походу полягала в тому, щоб кривавими розправами і терором залякати місцеве населення і деморалізувати українське військо. Проти Чарнецького Хмельницький вирішив виставити І. Богуна, щоправда із значно меншими силами. Коли польсько-шляхетська армія вже захопила міста Липовець, Погребище, Прилуки, Самгородок, Богун удаваними відступами спробував заманити поляків під Монастирище — укріплене валами і ровами місто. 21 березня вороже військо обложило місто і розпочало штурм. Ось як яскраво описав подальші події В. Коховський: "Війська (поляків. — О. Г.) вдерлись у міські пригороди, викликаючи жах брязкотом зброї, звуками труб і криками челяді. Від цього шуму, що розлягався кругом, страх подвоювався, і все свідчило про наступ великого війська. Уже захопили вал, уже сотник Дрозденко був убитий, уже повидирали кілля; всі сподівались, що місто ось-ось буде захоплене, як раптом несподіваний випадок скував запал обложників. Чарнецький, даючи накази, носився серед свистячих куль, без шапки й без шолома; стріла уразила його, пройшовши через обидві щокі, майже смертельно. Піднебіння стряснулося від жорстокого вдару, кров, що ринула в

порожнину рота, перешкоджала не тільки говорити, а й дихати. Друзі зняли його напівживого з коня і підтримували. Закинувши голову назад, він, оскільки міг, випльовував кров, що душила його, і спитав присутніх, чи захопили наші місто. Коли йому відповіли, що місто ще стоїть, а війська стурбовані його дихом, то від душевного хвилювання кров ринула в нього ще дужче"⁵⁹.

В той самий час Богун безстрашно бився разом із своїми добірними вершниками, постійно наражаючись на небезпеку, а щоб ще більше налякати ворога, голосно вигукував за давнім скіфським звичаєм.

Правда, Самійло Величко дещо інакше інтерпретує ті події. Заради об'єктивності, наводимо його свідчення, хоча більшість джерел та історичні твори сучасників промовляють на користь вищевикладеної версії. За літописцем же, І. Богун не дочекався завершення бою, а, залишивши в порохових димах своє військо, вибрався з Монастириш і подався до Хмельницького. В той час Богунове військо без свого керівника билосся до переможного кінця, поклавши тисячі жовнірів пана Чарнецького. Невдовзі "усмерть перелякане польське військо не тільки припинило свій штурм, але, наче ошпарене, покинувши свої вози з усіма достатками и великою здобиччю, побігло від Монастириш назад до Ковеля, ... побачило й пізнало... свою велику шкоду й сором..."⁶⁰.

Що ж до відступу Богун під час бою, про що твердить Величко, то це була тактична хитрість. У ході сутички з ворогом полковник, вміло скориставшись замішанням серед шляхетського війська, вивів кілька сот найкращих кіннотників за межі міста. А потім, як про це пише Г. Грабянка, нарядив їх у татарський одяг і з гуком, на зразок ординського, зайшов до поляків з тилу. Ті, вважаючи, що козакам на допомогу наспіли татари, в паніці відступили від Монастириш, "й з України повтікали"⁶¹.

1653 р. став вирішальним у ході Визвольної війни. Протягом усього цього року І. Богун брав найактивнішу участь у боротьбі проти гніту можновладців Речі Посполитої. Він з'являвся то тут, то там, часто-густо вирішуючи долю бою. Зокрема, навесні Богун разом з Тимошем Хмельницьким і керованим ним 12-тисячним козацьким військом за наказом українського гетьмана здійснив похід до Молдови. Під час нього була розгромлена армія ставленника Волощини і Семиграддя Георгіци. Причому у ворожому війську налічувалося майже вдвічі більше воїнів, ніж у Т. Хмельницького, але семиградський генерал "дуже сконфузився і ганебно втік"⁶². До речі, слід зазначити: саме ім'я Богун наводило на противників жах, і ті нерідко не наважувалися вступати з ним у бій, навіть маючи військову перевагу.

Після трагічної смерті Тимоша при захисті фортеці в Сучаві 5 (15) вересня І. Богун повертається в Україну, щоб продовжувати боротьбу під проводом Б. Хмельницького.

В кінці 1653 р. полковник на чолі козацьких загонів завдав кілька ударів татарській кінноті, яка поверталася в Крим через Україну з великим ясирем. Тоді було звільнено чимало українців-невільників.

На початку весни наступного року добірні частини Речі Посполитої в черговий раз спробували захопити Брацлавщину і полонити Богун, але той був наготові й відкинув поляків назад. У кінці 1654 р. — на початку 1655 р. він діяв на Уманщині вже проти великої польсько-татарської армії на чолі з Потоцьким. Він наказав полити водою вали навколо Уманської фортеці, завдяки чому і без того могутню споруду перетворив на неприступну. Після нетривалої облоги міста татарам і полякам довелося облишити його й вирушити назустріч українсько-російській армії Б. Хмельницького та В. Шереметева, яка поспішала на допомогу Богунові. Спочатку вдача була на боці татар і поляків, які 19 січня біля Охматова пробилися до табору гетьмана і російського воєначальника і навіть захопили там кілька гармат. Врятував становище І. Богун з козаками, котрі непомітно облишили фортецю. Сум'яття, яке

вони викликали, втрутившись у бій, допомогло Хмельницькому та Шереметеву вигнати ворога з табору і пробитися через армію Потоцького.

Слід зазначити, що на той час ейфорія від подій в Переяславі у січні 1654 р. в багатьох старшин, та й самого гетьмана, поступово проходила. Причиною тому була великодержавницька політика російського царя. Однак Б. Хмельницький продовжував уперто дотримуватися положень "Березневих статей". Це й обумовило зміцнення в останні роки його правління опозиції на чолі з І. Богуном, який прагнув не гетьманської булави, а лише відвернути Хмельницького від Москви⁶³.

Проте Богун не пристає і на бік ворогів Української держави. Так, у першій половині 1657 р. він знову задіяний у складі козацького війська, що виборювало в Польщі незалежність населення західноукраїнських земель.

Смерть Б. Хмельницького 27 липня 1657 р. ще більше ускладнила ситуацію в країні. Спочатку І. Богун підтримував спроби Ю. Хмельницького та І. Виговського проводити незалежну від Москви внутрішню й зовнішню політику, але коли ті вирішили остаточно розірвати стосунки з Росією і перейти на бік Польщі чи Туреччини, він виступив проти них. Так, ї. Богук відмовився підписати Гадяцький трактат, укладений гетьманом І. Виговським з польським урядом 6 вересня 1658 р., за яким Україна мала знову повернутися до складу Речі Посполитої. Разом із славетним запорозьким кошовим Іваном Сіркою він відкрито виступає проти Виговського і в 1659 р. організує повстання на Лівобережжі й Правобережжі. В 1660 р. Богун висловлює свою незгоду з положенням Слободищенського трактату, що його уклав Ю. Хмельницький з польським урядом і який передбачав залежність України від Польщі.

Така діяльність І. Богуна, зрозуміло, була не до вподоби королівській владі. В 1662 р. його схотіли і відправили до в'язниці Мальборг (Марієнборг). Проте вже наступного року Ян ІІ Казимир, виступаючи в похід на Лівобережну Україну і розраховуючи на авторитет і військовий талант Богука, звільнив полковника та призначив його командиром козацьких загонів у складі війська правобережного гетьмана П. Тетері. Однак 17 лютого 1664 р. І. Богун, звинувачений у спробі перейти на бік ворогів короля, був по-зрадницькому вбитий шляхтою під Новгород-Сіверським^м.

Як бачимо, в біографії Івана Богуна є ще багато невідомого, а факти, які ми маємо, досить суперечливі. Все це, безперечно, вимагає нових наукових пошуків, ґрунтовних досліджень, присвячених визначному військовому й політичному діячеві періоду Визвольної війни. А завершити характеристику цієї особи нам хотілося б словами вже згаданого вище С. К. Кушевича, на думку якого, Іван Богун — це "одна з найчистіших постатей в козацькій історії"⁶⁵.

⁶³ Крип'як свич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 173

⁶⁴ Г о л о б у ц ь к и й В. О. Богун Іван // Радянська енциклопедія Історії України. - К., 1969. — Т. 1. - С. 168.

⁶⁵ Я к о в л е в а Т. Іван Богун — Федорович // Київська старовина. 1992. - № 5. - С. 44.

⁶⁶ Маються на увазі прани: h i p i ĩ s k i W. Stanislaw Michaj Krzyczewski. Z dziejow watki s/iachty ukiainskiej w szeregach powstaiczych pod wod/<\ Bohdana Chmieluckicpo (r. 1648—1649). — Zb, Z dziejow Ukrainiiy. Krakow, 1912; Л и п и н с ь к і В. Історичні студії та монографії. — Відень, 1970. - Т. 3. Україна на переломі 1657 - 1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст.

⁶⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — С116., 1878. - Т. 10. — С. 555 556, 561^562 (далі Акты ЮЗР).

⁶⁸ Pamietnik Mikotaja Jemiotowskiego towairys/a lekkiej choragwi. -- Lwow, 1850.

S. 19.

⁶⁹ Я к о в е н к о Н. М. Українська шляхта І кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. К., 1993. — С. 270.

⁷⁰ Історія Русов или Малой Россіи. М., 1846. — С. 37.

⁷¹ Г р і н ч е н к о Б. Словарь української мови. — К., 1907. — Т. 1. — А—Ж. — С. 80.

⁷² Реєстр Війська Запорозького 1649 року. - К., 1995. — С. 27

⁷³ М и ш к о Д. І. Іван Богун: короткий Історичний нарис. К., 1956. С. 18.

⁷⁴ П е т р о в с ь к и й М. Іван Богун. — Саратов, 1942. — С. 5; П о л у х і н Л. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун — народні герої Визвольної війни. — К., 1954. — С. 25.

- ⁸ Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648 -1654 рр. — К., 1989.
- ⁴ Флоря Б. Молоді роки Івана Богуна // Україна в минулому. — К. — Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 71 -75.
- ⁵ Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — К., 1970. — С. 34.
- ¹ Див.: Якимович Б. З. Коментар // Крип'якевич І. П, Історія України. — С. 347.
- ⁷ Літопис галицького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992. — С. 49.
- (Далі: Грабянка Г. Літопис).
- ⁸ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1913. — 1. 6. — С. 66.
- ⁹ РГІУ. — Т. 1. — С. 309.
- ²⁰ Див.: Величхс С. В. Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 214— 215.
- ³ Вони, правда, називають прізвище полковника Федоренка, а не Богуна. (Жерела до історії України-Руси. — Т. 6. — С. 188.)
- ¹¹ Яковлева Т. Назв, праця. — С. 44.
- ²³ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — С. 267.
- ²⁴ Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 х т. — М., 1954. — Т. 2. 1648—1651 годы. — С. 435.
- ²⁵ Петровський М. До біографії Івана Богуна // Зап. Ніжин, ін-ту народної освіти. — Ніжин, 1930. — Кн. 10 (Окремий відбиток). — С. 47—58.
- ²⁶ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. К., 1996. — Т. 9. кн. 1. — С. 735.
- ¹⁷ Акты ЮЗР. — Т. 10. С. 85—89, 113; Архив Юго Западной России. — К., 1914. — Ч. 3. — Т. 4. — С. 777 і далі.
- ²⁸ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 164—165.
- ⁹ Там же. — С. 52.
- ³⁰ Грушевський М. К истории Переяславской рады. — С. 300—301.
- ³¹ Акты ЮЗР. — Т. 10 — С. 773—774.
- ³² Там же. — С. 570.
- ³³ Петровський М. Назв, праця. — С. 56—57.
- ³⁴ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 4.
- ¹⁵ Там же. — Т. 4. — С. 91.
- ³⁶ Воссоєдинение Украины с Россией — Т. 2. — С. 388.
- ¹⁷ Там же. — С. 487.
- ³⁸ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — К., 1965. — С. 376.
- ³⁹ Грабянка Г. Літопис. — С. 75.
- ⁴⁰ Там же. — С. 75—76.
- ¹¹ Бантыш-Каменецкий Д. И. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1960. — С. 165.
- ⁴² Шевальє Г'ср. Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1960. — С. 14.
- Тобто ногайську орду, що підкорялася турецькому султану та його васалу кримському ханові.
- ⁴³ Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. С. 391.
- ⁴⁴ Історія України в документах і матеріалах. — Т. 3. С. 207.
- ¹⁵ Там же. — С. 208—209.
- ⁴⁶ Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 47.
- ⁷ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. С. 396—397. М. Петровський, Л. Полухш, І. Крип'якевич говорять про те, що допомогу в боях під Вінницею подали лише два полки: Уманський під керівництвом Осипа Глуха та Полтавський на чолі з Мартином Пушкарем.
- ⁶ Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 48.
- ⁴⁹ Яковлева Т. Назв, праця. — С. 45.
- ³⁰ Грабянка Г. Літопис. — С. 76.
- ¹ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. С. 406.
- ¹² Там же. — С. 438.
- ³³ Там же. — С. 597.
- ³⁴ Думи та пісні про Богдана Хмельницького. — С. 51.
- ⁵⁵ Grabowski A. Starozytnosci tustoryczne polskie. — Krakow, 1840, — Т. 1. — С. 289—290.
- ³⁶ Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы. — М., 1954. — Т. 3. 1651—1654 годы. — С. 174.
- ⁵⁷ Документы об Освободительной войне украинского народа. С. 644—646.
- ³⁸ Історія України в документах і матеріалах. — Т. 3. — С. 239.
- ³⁹ Там же. — С. 240.
- ¹¹ Всличко С. Літопис. — С. ПО.
- ¹¹ Грабянка Г. Літопис. — С. 89.
- ⁶² Документы об Освободительной войне украинского народа. — С. 668.
- ⁵³ Жерела до історії України-Руси. — Т. 16. — С. 122.
- ⁶⁴ Олена Аланович помилково назвала рік загибелі І. Богуна - 1663 р. (Див.: Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. — К., 1991. — С. 187).
- ⁶⁵ Жерела до Історії України-Руси. — Т. 6. — С. 66.